

Ю.О. КЛИМЕНКО

Національний ботанічний сад ім. М.М. Гришка НАН України
вул. Тімірязєвська, 1, м. Київ, 01014, Україна
nbg@nbg.kiev.ua

ЗМІНИ НАСАДЖЕНЬ СТАРОВИННИХ ПАРКІВ-ПАМ'ЯТОК САДОВО-ПАРКОВОГО МИСТЕЦТВА ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Ключові слова: старовинний парк, насадження, природні ліси, зміни, рослинні угруповання

Вступ

Під час реконструкції старовинних парків відновлюють переважно окремі втрачені дерева та куртини, які, за іконографічними чи літературними даними, траплялися там. Фонові насадження вважаються стабільними і такими, що не потребують відновлення. Насправді ж вони з часом суттєво змінюються. Навіть якщо ретельно відновити окремі ландшафтні вузли парку, а на основній його території домінуватимуть зовсім інші види, замість тих, що зростали тут у період розквіту, то таку реконструкцію парку не можна визнати задовільною [2]. Тому надзвичайно важливо з'ясувати, якими були первинні насадження кожного парку.

Історичні відомості про старовинні парки та натурні обстеження засвідчують, що багато з них створювалися на базі природної рослинності, адже набагато швидше можна було сформувати парк з дорослими деревами. Необхідно тільки прокласти в існуючому насадженні доріжки, звести будівлі, здійснити рубки та підсадки. Такому підходу сприяли й інші обставини. По-перше, у XVIII—XIX ст. могли обирати місця під створення садиб у вікових лісах. По-друге, для парків кращими є ділянки з пересіченим рельєфом — балки, схили пагорбів. З одного боку, це вивільняло рівнинні території, що придатні для сільськогосподарських угідь і становлять економічну цінність, а з другого — саме на схилах балок та пагорбів зберігалися природні ліси, які ставали основою паркових насаджень.

Об'єкти та методика досліджень

У Вінницькій обл. є вісім старовинних (створених до 1917 р.) парків-пам'яток садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення: у селах Антопіль Томашпільського р-ну, Верхівка, Ободівці Тростянецького р-ну, Печері — Тульчинського р-ну, м. Немирові, Немерче — Мурованокуриловецького, Центральний парк культури та відпочинку ім. Горького у м. Вінниці та парк у с. Чернятині Жмеринського р-ну. Саме вони стали об'єктами досліджень.

Насадження старовинних парків, створених на базі природних лісів, доцільно відновлювати за методом, який Ю.П. Бялович [4, 5] назвав принципом

біогеоценотичних аналогів фітомеліорантів, В.П. Кучерявий [4, 5] — екологічним та рекультивацийно-фітомеліоративним методом, а Н.Д. Успенська [12] — порівняльно-фітоценотичним.

Першим етапом робіт з відновлення первинних насаджень старовинних парків є з'ясування змін, які відбулися в них з часів розквіту і дотепер. Для цього необхідно порівняти сучасні відомості про насадження лісового (іноді паркового, ще рідше — альпійського) типу садово-паркового ландшафту (за класифікацією типів садово-паркових ландшафтів Л.І. Рубцова [9, 10]) конкретного парку з описом корінного лісу, який став базою для його створення. Геоботанічні описи ключових фітоценозів бралися з літературних джерел [6—8, 13].

Вивчаючи насадження парку, використовували модифіковану нами лісовпорядкувальну методику. Територію парків розподіляли на виділи (ділянки) за переважаючими у них видами. На плані також відображали інші насадження — плодові сади, алеї, рядові посадки, луки (галявини). Ділянки, на яких жоден вид у складі насадження за запасом деревини не становив більше 0,4, відносили до тих, де жоден вид не домінує, та розглядали їх окремо. Визначали площу, на якій превалюють угруповання, сформовані тими чи іншими видами, плодові сади, алеї, рядові посадки і луки (галявини) та її відсоток від озелененої території парку.

Результати досліджень та їх обговорення

Відомості про час заснування парків, їх площі (як об'єктів природно-заповідного фонду), досліджені ділянки, а також інформацію про кількість видів і культиварів наведено у нашій попередній публікації [3]. У таблиці 1 показано розподіл озелененої площі старовинних парків-пам'яток садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення Вінницької обл. між угрупованнями, сформованими окремими видами, плодовими садами, алеями, рядовими посадками та луками (галявинами). До таблиці внесені ті види, площа ділянок яких хоча б в одному об'єкті дослідження перевищувала 5 % від озелененої території парку, а також плодові сади, алеї, рядові посадки і луки (галявини), площа яких відповідає цьому критерію. В останньому стовпчику таблиці підсумовано площу алейних та рядових посадок і ділянок тих видів, які займають менше 5 % від озелененої території парку.

Загалом кількість домінуючих видів у досліджених старовинних парках незначна. Незаперечним лідером за площею, яку вкривають його насадження, у більшості парків є *Fraxinus excelsior* L. Далі йдуть ділянки без переважання будь-якого виду, де зростають супутники *Quercus robur* L. (значну роль відіграє *F. excelsior*). Очевидно, що раніше на місці цих угруповань була діброва (*Querceta roboris*), але *Q. robur* за минулий час випав. У паркових насадженнях, створених на базі грабових дібров (*Carpineto (betuli) — Querceta (roboris)*), помітну роль відіграє *Carpinus betulus* L. У шести парках є дібровні ділянки. Але тільки у ЦПКіВ ім. Горького, що у Вінниці, нині вони перевищують 5 % від озелененої площі.

Постає питання: «Може, парки Вінниччини створювалися на базі лісів форми *Fraxineta excelsioris*?» За монографією «Рослинність УРСР. Ліси» [8], ліси

формації *Fraxineta excelsioris* представлені субформацією *Carpineto (betuli)* — *Fraxineta (excelsioris)* (6 асоціацій). Невеличкі гайки майже чистих ясеневих деревостанів, відзначені на Сумщині та Харківщині, — похідні угруповання, що виникли на місці лісів *Tilieta (cordatae)* — *Acereto (platanoidis)* — *Querceta (roboris)*. Субформація *Fraxineto (excelsioris)* — *Querceta (roboris)* у цій книзі не наводиться.

У «Продромусе растительности Украины» [7] формація *Fraxineta excelsioris* налічує 15 асоціацій субформації *Fraxineta excelsioris*, 3 — субформації *Acereto (pseudoplatani)* — *Fraxineta (excelsioris)*, 11 — субформації *Carpineto (betuli)* — *Fraxineta (excelsioris)* та 2 асоціації субформації *Tilieta (cordatae)* — *Acereto (platanoidis)* — *Fraxineta (excelsioris)*. Але більшість з них описані у Карпатах, Степу та Криму. Лише деякі відомі з Сумщини, Вінниччини та інших областей Полісся і Лісостепу України. Крім того, до складу формації *Querceta roboris* включено 23 асоціації субформації *Fraxineto (excelsioris)* — *Querceta (roboris)*. Тому ми дійшли висновку: на базі природних лісів формації *Fraxineta excelsioris* не міг бути створений жоден із досліджених старовинних парків. Малоймовірним також є припущення, що поширення *F. excelsior* зумовлене інтенсивним використанням його садивного матеріалу під час створення парків. На нашу

Розподіл озеленої площі старовинних парків-пам'яток садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення Вінницької обл. між угрупованнями, сформованими окремими видами, плодовими садами, алеями, рядовими посадками та луками (галявинами)

Парк	Озеленена площа, га/%	Розподіл озеленої площі, га/%									
		дуб звичайний	ясен звичайний	граб звичайний	сосна звичайна	горіх грецький	дліянка, на якій жоден вид не переважає	плодовий сад	галявина, луки	ряд із липи серцелистої	інші види, алеї та рядові посадки
Антопільський	21,6	0,2	9,0	0	0	0	0,5	4,3	6,45	0	1,15
	100	0,9	41,7	0	0	0	2,3	19,9	29,8	0	5,4
Верхівський	17,9	0	8,7	0	0	0	2,1	0,5	4,75	0,1	1,75
	100	0	48,6	0	0	0	11,7	2,8	26,5	0,6	9,8
Немерченський	9,6	0,55	3,4	0	0	0	2,1	1,2	1,8	0	0,55
	100	5,7	35,4	0	0	0	21,9	12,5	18,8	0	5,7
Немирівський	62,9	2,3	11,1	0,05	17,75	0	2,4	2,95	21,7	0	4,65
	100	3,7	17,6	0,1	28,2	0	3,8	4,7	34,5	0	7,4
Ободівський	16,15	0,65	9,55	0	0	0	0,7	0,05	4,0	0,13	1,07
	100	4,0	59,1	0	0	0	4,3	0,3	24,8	0,8	6,7
Печерський	16,7	0	8,85	0	0	0	1,7	0,2	3,2	1,2	1,55
	100	0	53,0	0	0	0	10,2	1,2	19,1	7,2	9,3
ЦПКіВ ім. Горького (м. Вінниця)	20,7	2,75	1,4	0	0	1,05	5,6	0	3,7	1,35	4,85
	100	13,3	6,8	0	0	5,1	27,0	0	17,9	6,5	23,4
Чернятинський	32,9	0,45	1,1	4,4	0	0	18,0	0,7	6,05	0,1	2,1
	100	1,4	3,3	13,4	0	0	54,7	2,1	18,4	0,3	6,4

думку, *F. excelsior* у парках опановує ділянки, на яких з різних причин відбувалася елімінація *Q. robur*. На більшості територій, де нині домінує *F. excelsior*, колись були діброви. Цю думку підтверджують наведені нижче дані.

Антопільський парк знаходиться на території Ямпільсько-Крижопільського геоботанічного району придністровського варіанта лучних степів, рослинності вапнякових відслонень і лісів із дуба звичайного та дуба скельного [1]. У цьому парку збереглися окремі старі особини *Q. robur* (*Q. petraea* L. ex Liebl. відсутній). Серед вікових дерев *Q. robur* є поодинокі екземпляри діаметром понад 1 м, зокрема 150 та 176 см. Очевидно, що їх вік перевищує час існування парку. Багато тут могутніх вікових дерев *F. excelsior*. Це засвідчує, що в часи створення парку використовували природну рослинність. Проте нині *Q. robur* домінує на незначній площі — менше 1 % від озелененої території парку, тим часом як *F. excelsior* — на площі понад 40 %. Тобто корінне насадження — діброва (*Querceta roboris*) замінилося похідним — ясенником (*Fraxineta excelsioris*).

Верхівський парк знаходиться на території Кодимо-Савранського геоботанічного району лісів із дуба скельного, дуба звичайного та південного варіанта лучних степів. Колись майже всю територію району вкривали ліси [1]. У Верхівському парку є тільки старі рослини *Q. robur*, *Q. petraea* немає. Діаметр найбільшого дерева *Q. robur* — 120 см, *Fraxinus excelsior* — 146 см. Парк засновано у 1891 р., а це свідчить про використання природної рослинності у процесі його створення. Але нині ділянки з домінуванням *Q. robur* тут відсутні взагалі, а ті, на яких переважає *F. excelsior*, займають близько 50 % від озелененої площі парку.

Немерченський парк розташований на території Новоушицько-Муровано-Куриловецького геоботанічного району грабово-дубових та дубових лісів. Тут поширені похідні від грабово-дубових грабові ліси. Більшість орних земель району вийшла з-під дубових лісів, вони залишилися тільки на схилах балок [1]. Саме на такій ділянці, оточеній ланами селекційно-дослідної станції та селом, у 1886 р. створено Немерченський парк. Від природних лісів залишилося дві особини *Q. robur*, віком до 200 років. Нині у парку переважають насадження *F. excelsior* середнього віку та ділянки, на яких не домінує жоден вид (їх насадження складаються з *F. excelsior*, *Acer campestre* L., *A. platanoides* L., *Ulmus laevis* Pall., *U. scabra* Mill. тощо). Це підтверджує висновок про те, що корінними лісами даної місцевості були субформації *Querceta roboris* (ценози субформації *Carpineto* — *Querceta* найчастіше замінюються на *Carpineta betuli*), а також засвідчує, що не лише природні дубові ліси, які стали основою парку, а й штучно створені паркові угруповання без належного догляду перетворюються на ясеневі ценози та насадження без домінуючого виду.

Немирівський парк розташований у Немирівсько-Тульчинському геоботанічному районі грабово-дубових та дубових лісів. Іноді тут трапляються дубово-соснові ліси. Дубові ліси займають удвічі менші площі, ніж грабово-дубові. Відзначені дубові ліси свидиново-гірськоосокові та ліщиново-яглицеві [1].

На території Немирівського парку є ділянки з сірими лісовими ґрунтами та з опідзоленими супісками. Корінними насадженнями для перших були ліси

субформації *Querceta roboris* (які подекуди збереглися), для других — субформації *Querceto—Pineta* (нині відсутні). Через суттєві зміни підліску і трав'яного ярусу фітоценозу встановити клас асоціацій корінного лісу дуже складно (можна припустити, що на ділянках із сірими лісовими ґрунтами були угруповання класу асоціацій *Querceta corylosa*). Творці Немирівського парку, проектуючи посадки, намагалися максимально врахувати екологічні умови місцевості. Тому на ділянках із сірими лісовими ґрунтами у природні насадження підсаджували листяні дерева, *Picea abies* (L.) Karst., *Pinus strobus* L. тощо, а з опідзоленими супісками — *Pinus sylvestris* L.

На даний час *Quercus robur* домінує на незначній площі (3,7 % від озелененої території). Основним видом на сірих лісових ґрунтах став *Fraxinus excelsior* (17,6 % від озелененої площі).

Щодо масивів та груп із *Pinus sylvestris* — переважаючого в парку виду, який займає 28,2 % від озелененої площі, то її середній діаметр нині становить 40 см, висота — 20 м, зімкненість насаджень — 0,7. Але зараз у сосняках сформувався дуже щільний другий ярус з *Acer platanoides*, *A. campestre*, *Padus avium* Mill. та інших видів. Такий стан насаджень зумовлений двома причинами: замість насаджень, близьких до *Querceto—Pineta*, були створені *Pineta sylvestris* (тобто на досить родючих ґрунтах, екологічна ніша *Quercus robur* лишилася вільною), своєчасно не здійснювали рубки догляду, які мали контролювати якісний та кількісний склад другого ярусу. Внаслідок цього сформувалися загущені малодекоративні насадження та ще й із загрозою зміни у майбутньому соснового насадження листяним. Тому для збереження насаджень *P. sylvestris* необхідно здійснювати рубки формування другого ярусу та вводити у насадження *Q. robur*.

Ободівський парк знаходиться у Кодимо-Савранському геоботанічному районі, природні ліси якого стисло охарактеризовані вище при аналізі насаджень Верхівського парку. Є дані [11], що парк створювали на базі природної рослинності. Але нині *Quercus robur* домінує лише на 4 % озелененої площі. До того ж обидві дібровні ділянки парку штучного походження (на одній дуби висаджені рядами, на іншій кронам молодих дубів надавали кулястої форми). Переважає *Fraxinus excelsior* (майже на 60 % від озелененої площі).

Печерський парк розташований у Немирівсько-Тулчинському геоботанічному районі, природні ліси якого ми коротко охарактеризували, аналізуючи насадження Немирівського парку. Свого часу на території парку було сформовано два типи садово-паркових ландшафтів: регулярний та альпійський. До першого порівняльно-фітоценотичний метод застосовувати не можна, оскільки при створенні цього ландшафту природну рослинність не використовували. Альпійський тип садово-паркового ландшафту базувався на природних виходах каміння, мав значну площу і за характером насаджень був близьким до лісового. Тому для з'ясування змін, які відбулися у парковому масиві на кам'янистому березі Південного Бугу, слід порівняти відомості про деревостан корінних лісів із сучасними насадженнями. Зараз одну частину цієї території займає ділянка з домінуванням *Fraxinus excelsior*, а на іншій ділянці не переважає

жоден вид (вона складається з *Fraxinus excelsior*, *Acer platanoides*, *Ulmus laevis*, *U. scabra* тощо).

У XIX ст. спробували змінити регулярне планування парку на ландшафтне. Для цього між алеями створили декоративні групи. Нині в них здебільшого домінує *Fraxinus excelsior*. Тобто за даних умов замінюються на ясенники (*Fraxineta excelsioris*) не тільки природні діброви (*Querceta roboris*), що стали базою для створення парку, а й штучно сформовані насадження, позбавлені належного догляду.

ЦПКіВ ім. Горького м. Вінниці знаходиться на території Літинського геоботанічного району дубових, грабово-дубових і дубово-соснових лісів. Площа грабово-дубових та похідних від них грабових лісів є незначною. Дубові ліси представлені класами асоціацій дубових лісів крушинових, ліщинових, татарськокленових, свидинових [1]. У парку переважають лісовий (займає понад 50 % від озелененої площі) та регулярний (близько 30 %) типи садово-паркових ландшафтів. Порівняння нині існуючих насаджень з корінними лісами застосовуємо лише для лісового типу садово-паркового ландшафту, створеного на базі природної діброви (*Querceta roboris*), яка збереглася донині. Підлісок дуже змінився, з'ясувати клас асоціацій корінного лісу зараз складно. *Q. robur* переважає на 2,75 га (13,3 % від озелененої площі). Це наймальовничіші ділянки парку. На незначних за площею ділянках переважають супутники дуба — *F. excelsior* і *Tilia cordata* Mill. На більшій частині території не домінує жоден вид (тут зростають *Carpinus betulus*, *Acer campestre*, *A. platanoides*, *Fraxinus excelsior*, *Quercus robur* тощо), тобто це колишня діброва, з якої видалено значну кількість рослин *Quercus robur*.

Чернятинський парк розташований на території Жмеринсько-Вінківського геоботанічного району грабово-дубових лісів. Поширені також похідні — грабові ліси. Найбільші площі займає асоціація *Carpineto (betuli) — Quercetum (roboris) aegopodiosum (podagrariae)*, у близьких умовах трапляється грабово-дубовий ліс зірочниковий, на плато — грабово-дубовий ліс маренковий [1].

У Чернятинському парку ділянки, на яких відсутній домініант, охоплюють близько 55 % від озелененої площі, тобто більшу її частину. На таких ділянках перший ярус із зімкненістю 0,4—0,6 утворюють *Q. robur*, *F. excelsior*, *T. cordata* та *A. platanoides*. Іноді до них додаються *Acer pseudoplatanus* L. та *Cerasus avium* (L.) Moench. Другий ярус формують *C. betulus* і *A. campestre*. Його зімкненість подекуди сягає 1,0. Там, де дерева першого ярусу загинули, утворилися грабняки — *Carpineta betuli* (4,4 га, 13,4 % від озелененої площі) або ясенники — *Fraxineta excelsioris* (1,1 га, 3,3 %). Таким чином, субформація *Carpineto—Querceta*, яка стала базою для створення парку, спочатку замінилася на насадження без домінуючого виду, далі — на *Carpineta betuli*. На окремих ділянках парку місце *Quercus robur* зайняв *Fraxinus excelsior*.

Висновки

Сучасний стан насаджень лісового типу садово-паркового ландшафту (частково паркового та альпійського) старовинних парків—пам'яток садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення Вінниччини є наслідком заміни ді-

бров (*Querceta roboris*), на базі яких вони створювалися, на похідні насадження. Ці зміни спричинені антропогенним впливом (вирубанням *Quercus robur* у роки воєн і відбудов; сінокосінням, під час якого гинуть сходи дуба тощо) та високою здатністю *Fraxinus excelsior* і *Carpinus betulus* до насінневого поновлення. Тому для відтворення первинного вигляду паркових насаджень слід прагнути відновити паркові діброви (*Querceta roboris*) на місці ясенників (*Fraxineta excelsioris*), грабняків (*Carpineta betuli*) та ділянок, на яких жоден вид не переважає.

1. *Геоботанічне районування Української РСР* / Відп. ред. А.І. Барбарич. — К.: Наук. думка, 1977. — 303 с.
2. *Клименко Ю.А.* Смена пород и проблема восстановления первоначальных насаждений в старинных парках // Старовинні парки і проблеми їх збереження: II Міжнар. симп., присвяч. 200-річчю дендрол. парку «Софіївка»: Тези доп. — Умань, 1996. — С. 209.
3. *Клименко Ю.О.* Деревна рослинність старовинних парків Вінниччини // Пробл. урбо-екол. та фітомеліорації: Зб. наук.-тех. праць. — Львів: УкрДЛТУ, 2003. — Вип. 13.5. — С. 299—302.
4. *Кучерявий В.А.* Зеленая зона города. — Киев: Наук. думка, 1981. — 248 с.
5. *Кучерявий В.А.* Урбоэкологические основы фитомелиорации. Ч. I. Фитомелиорация. — М.: Тип. концерн «Росюгстрой», 1991. — 288 с.
6. *Мякушко В.К.* Сосновые леса равнинной части УССР. — Киев: Наук. думка, 1978. — 256 с.
7. *Продромус* растительности Украины / Отв. ред. К.А. Малиновский. — Киев: Наук. думка, 1991. — 272 с.
8. *Рослинність УРСР. Ліси* / Відп. ред. Є.М. Бродіс. — К.: Наук. думка, 1971. — 460 с.
9. *Рубцов Л.И.* Проектирование садов и парков. — М.: Стройиздат, 1979. — 183 с.
10. *Рубцов Л.И.* Садово-парковый ландшафт. — Киев: Изд-во АН УССР, 1956. — 211 с.
11. *Ткачук І.В.* Про Ободівський та Верхівський парки на Вінниччині // Вісн. ЦРБС АН УРСР. — 1962. — № 4. — С. 66—71.
12. *Успенская Н.Д.* Биологические основы создания парковых насаждений дубравного типа в условиях Украинского Полесья и Лесостепи: Дис. ... канд. биол. наук. — К., 1985. — 199 с.
13. *Шеляг-Сосонко Ю.Р.* Ліси формації дуба звичайного на території України та їх еволюція. — К.: Наук. думка, 1974. — 398 с.

Рекомендує до друку
Я.П. Дідух

Надійшла 09.06.2009

Ю.А. Клименко

Национальный ботанический сад им. Н.Н. Гришко НАН Украины, г. Киев

СМЕНА НАСАЖДЕНИЙ СТАРИННЫХ ПАРКОВ-ПАМЯТНИКОВ САДОВО-ПАРКОВОГО ИСКУССТВА ВИННИЦКОЙ ОБЛАСТИ

Рассмотрено распределение озеленённой площади восьми старинных парков-памятников садово-паркового искусства общегосударственного значения Винницкой обл. между сообществами, сформированными отдельными видами, плодовыми садами, аллеями и рядовыми посадками, а также лугами (полями). Насаждения лесного, паркового и альпийского типов садово-парковых ландшафтов этих парков сравниваются с насаждениями коренных лесов. Показано, что доминирование в настоящее время в парковых массивах ясеня обыкновенного является следствием замены коренных дубрав на производные насаждения.

К л ю ч е в ы е с л о в а: старинный парк, насаждения, естественные леса, изменения, растительные сообщества.

Klimenko Yu.O.

M.M. Gryshko National Botanical Garden, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

VEGETATIONAL CHANGES IN OLD MEMORIAL PARKS IN VINNITSA REGION

The article considers distribution of wooded area in eight old memorial parks of national importance in Vinnitsa Region, in particular, between area ratios of communities formed by particular species, orchards, avenues, row plantings, and meadows (glades). Present-day park plantations of forest, park and alpine types of garden-park landscapes in these parks are compared with tree stands of indigenous forests. It is shown that the present-day ash-dominated park plantations, as a rule, are the result of indigenous oak groves being replaced by derivative plantations.

Key words: old park, vegetation, indigenous forests, replacement, plant communities.